Ервін Умеров

# Самотність

Оповідання

Його звали Сабирли.1

Його мати була породистою вівчаркою.

Шкура його батька — здоровенного вовка — довго лежала на підлозі коло ліжка Сулеймена і не раз змушувала маленького Сабирли наїжачуватись і погрозливо гарчати.

Своєю появою на світ Сабирли зобов'язаний Дагджи, далекому своякові пастуха Сулеймена.

Дагджи був помітним чоловіком у селі. Замолоду він побував у Мецці й Туреччині, об'їздив Балкани, довго жив у Середній Азії, знав кілька мов. З роками свербіж мандрівника в ньому вгамувався. Він повернувся в рідні краї та й пішов на чаїр2 продовжувати заняття своїх предків, від яких успадкував прізвище Дагджи.3

1 Терплячий (кримськотат.)

2 Дикий, фруктовий сад у горах.

3 Лісник.

У селі Дагджи з'являвся рідко. Спустившись із гір, відразу йшов до контори вимагати, аби швидше збирали фундук, груші

чи яблука, яких багато росло в горах, одержував торбинку свого улюбленого тютюну "Дюбек", купував у сільмазі каву, колений цукор, маслини і знову надовго зникав.

Дагджи рідко заходив до односельців. Хіба що на похорони чи весілля зазирне — не любив він поважні сидіння за столом. З людьми спілкувався у кав'ярні. Там якось і почув новину: вівчар Сулеймен у Маріуполь їздив, привіз породисту вівчарку. За десять овець виміняв у грека Емпедокла, знаного псаря.

Наступного дня всупереч своїй звичці Дагджи стояв на подвір'ї родича і волохатими примруженими очима дивився на пса, що лежав, не звертаючи на нього уваги.

Дагджи довго мовчав, попахкуючи обгорілою горіховою

люлькою, потім ліниво сказав:

— Нівроку пес, — і додав, наче не помітив ображеного погляду Сулеймена: — Десяти овець вартий: ноги міцні, очі не дурні.

Ображений у найкращих почуттях, Сулеймен криво усміхнувся:

— Не топчись біля тину, Дагджи-ага.1 Постукай у хвіртку. Дагджи засунув люльку у кишеню штанів.

— Тож я й стукаю. Не сердся, собаку ти непоганого привіз. Але непридатного для вівчарства. Тобі треба звір силою, мудрець розумом. — Тицьнув пальцем на Сулеймена і наче відрубав: —1 такий пес у тебе буде. Добре, що привіз сучку.

Сулеймен лише тепер здогадався, для чого прийшов до нього Дагджи. Він ступив до свояка, міцно вхопив його за плечі. Дагджи повільним рухом звільнився.

— Уся наша худоба — в твоїх руках, — сказав тихо. — Не заради тебе я це роблю. Так що не варто дякувати.

Через місяць Дагджи відвів вівчарку в найглухішу місцину лісистих гір. На короткому ланцюгу прив'язав її на припоні. Постелив овчину на сусідній скелі, з підвітряного боку, поклав люльку біля рушниці, смачно почухався і заснув.

Опівночі він розплющив очі. Вівчарка жалібно скиглила, у тиші подзеленькував ланцюг. У небі світив молодик. Він ледь освітлював землю, та мисливське око помічало навіть гілочки кущаків.

Дагджи ліг на землю, підтягнув до себе рушницю. Сучка стогнала. Це означало, що ворог десь близько. Не впустити б моменту.

Дагджи прислухався: крім тривожного повискування вівчарки — жодного шереху. Він приклав рушницю до плеча, звів курка. Та чекати довелось довго, майже до ранку, і Дагджи у відчаї позирав на місяця, який уже розтанув, наче масло на пательні.

Нарешті вовк наважився. Він швидко підім'яв під себе тремтячу вівчарку, прив'язану до припона і тому не здатну опиратись. Він знав, що вовк потім не залишить сучку живою. Дагджи доводилось це двічі бачити в Середній Азії.

Дагджи прицілився і чекав. У будь-який момент вовк міг перегризти горлянку безпомічній сучці.

Дагджи добре знав, коли треба натиснути на курок. І цей момент він не впустив. Глухий постріл пролунав тугим відлунням у горах. Вовк тільки здивовано й тихо застогнав і впав на бік. З цього моменту почалося життя Сабирли...

Зараз Сабирли багато років, у нього бракує одного вуха й хвоста. Він втратив їх, коли йому було п'ять років.

Стояла глибока і люта зима. Довгими темними ночами кругом села крутилися прозорі тіні, тужливо завиваючи в чорне похмуре небо.

Тої ночі Сабирли потягнувся, встав і пішов обходити вівчарню. Панувала тиша, і, здавалось, ніщо не здатне було її порушити. Але через кілька кроків Сабирли відчув запах, від якого на ньому піднялася шерсть.

Він кинувся вперед. На засніженому горбику гною, викинутому через гнойовий лаз, побачив сіру тінь, яка заскочила у вівчарню. Певно, Сулейман забув на ніч зачинити заглушку, і вовки цим скористалися.

Сабирли кинувся за тінню. Вовк, якого він догнав, не встиг добратись до зграї, що копошилась у кутку, з перегризеною горлянкою трохи проповз і завмер...

Зав'язалась смертельна гризня.

Сулейман вискочив на шум у білизні. Відчинив браму і напоровся на клубок вовків, що, клацаючи зубами, крутився під ногами. Оскаженілий клубок сірих тіл відкинув його назад. Вівці з жахом збилися в кутку, а потім кинулись у прочинену браму. Сулейман тримав руками киші, які вилазили із

розірваного бока, і підтягував під себе ноги, щоб не розтоптали вівці...

Сабирли збивав грудьми вовків, крутився дзигою, ляскав зубами, захищався і люто нападав. Йому перекусили хвоста; відчув, як розірвали йому вухо — сутичка наближалася до кінця. Врятували пса два оглушливі постріли. Це прибігла з рушницею дружина вівчаря Пакізе. Вовків розігнав не так звук, як яскраві спалахи від пострілів.

Зібрались сусіди і почали поспішно запрягати воза, щоб завезти пастуха у район, але той несподівано прийняв руку від розірваного бока і немічно її відкинув. Сабирли тихо скімлив біля брами...

Рани від гризні з вовками загоїлись і не завдавали Сабирли особливих мук. Мучився пес від іншого: нікому тепер до нього не було діла, зникла найдорожча йому людина — Сулейман. Собаку вперше охопило почуття самотності.

Пакізе весь час голосила, обнімаючи сина Айдера. Потім вона охрипла, говорила на мигах; більше сиділа, втупившись у куток, і хиталась із боку в бік...

Айдеру було дванадцять років. Заступити батька він ще не міг, лише допомагав рвати тютюн, збирати фрукти, доглядати за худобою і ходив до школи.

Сабирли віддали іншому вівчарю, що потерпав від поганого травлення, жовчного й жорстокого. Той відразу ж люто зненавидів Сабирли: ні за що відшмагав його батогом. Через день вівчар знову замахнувся, тоді пес мовчки пішов на нього. Злякавшись, пастух відступив крок, потім ще, а потім побіг.

Сабирли за ним не погнався, а повернувся й підтюпцем побіг додому.

Айдер палко обняв його за шию — Сабирли знову відчув добре тепло, яке іноді йшло з рук Сулеймена. Пес задзявкотів і, не маючи хвоста, щоб помахати від радості, покрутив задом.

Увечері прийшов пастух, від якого на всю околицю смерділо ракією.

— Віддай собаку, бо зачавлю, як блощицю! — кричав здалеку і аж сичав від злоби. — Пакізе, скажи своєму молокососу, що собаку мені дав колгосп і він мій!

Сабирли заліг коло ґанку, на ньому настовбурчилася шерсть, а очі блищали холодно й рішуче. Айдер вийшов на подвір'я з рушницею.

— Іди геть, — сказав тремтячим голосом. — Іди звідси. Собаку я тобі не віддам. Ти його бив. Він тебе загризе: у нього може терпець увірватись. Іди собі. Мені тебе шкода.

Пастух вирячився на дуло наведеної на нього рушниці, гикнув, підтягнув штани і сплюнув під ноги.

— Нащо мені ця шмакодявка! — пробурчав і посунув геть.— Бач, яке гонорове: відразу за рушницю... Блоха блохою, а туди ж!..

Пройшло кілька років. Айдер пас вівці. І знову життя пішло, як і раніше, — Сабирли допомагав заганяти отару на пасовисько, не давав вівцям розбредатись, заходити в хащі, а вночі охороняв кошару.

Не стало постарілої, висохлої від горя і сліз Пакізе. Вона і руки сама склала на грудях, наче не хотіла завдавати зайвого клопоту омивальницям, таке тихе й непомітне прожила життя. Знову в дворі заголосили жінки. Сабирли пішов на чаїр, забився в зарості, в ті місцини, де його зачали, і всю ніч вив до місяця. Порожнеча самотності заповнювала його все більше й більше....

Після цього Сабирли почав частіше відчувати, як ломає кості, він поважчав — непомітно підкрадалася старість. І коли виникали стихійна собача гризня, намагався її обійти. Звичайно, якби це було потрібно, він показав би зуби будь-якому пихатому забіяці: знай своє місце. Сабирли, як і раніше, поважали навколишні собаки; йому поспішливо давали дорогу і з повагою дивилися вслід.

З малих літ Сабирли мав одну слабість — цікавість; через це все життя потрапляв у різні оказії. Ще цуценям він дуже зацікавився жаринами. Засунув носа у вогнище і, обпікшись, страшно запищав. А якось лежав у хліві, де жувала жуйку плямиста корова. Прокинувся серед ночі і несподівано виявив мокре телятко, що хиталося на довгих тонких ніжках біля Красолі. Сабирли гавкнув, підбіг до нього, наче хотів запитати:

— Ти звідки взялося? Хто ти таке?

Але далі цікавості це не зайшло, Красоля так підкинула його рогами, що він летів через усю стайню...

Старий, збагачений досвідом Сабирли не позбувся цієї дурної звички. Коли вибирався в село, то довго обходив усі кутки і подвір'я, а якось навіть зайшов до кузні, де підковували коней. Біля кузні стояв густий дух паленої шерсті. Йому тут не сподобалося. Люди палили щось живе...

... Почалася війна. Прийшов голод, хати окутала тьма. Айдер, як і багато інших чоловіків, пішов на фронт. А потім забрали овець, корів і коней. Сабирли залишився без роботи.

З'явилися німці. Сабирли ще не знав, що це вороги. Якось, за старою звичкою, вирішив пройтися селом. На щастя, як завжди, пішов городами, і це його врятувало. Почувся постріл — і руда сучка, що заклопотано бігла по вулиці, упала в багнюку. Сабирли завмер, він чекав, що руда встане, та вона лежала, залита кров'ю. До сучки підійшли люди в коротких чоботях і почали бити її носаками, перевіряли, чи не встане, коли вони підуть.

Сабирли зрозумів: якщо втратить пильність, йому загрожує більша небезпека, ніж колись. Хати були порожні; на підлозі валявся побитий посуд, все було перевернуто догори дном. У сусідній хаті, куди недавно вселився старий Дагджи, голосила його дружина — вона знала, що буде з невісткою та онукою, яких недавно забрали з дому німці, адже Айдер добровольцем пішов на фронт...

Опинившись у порожньому будинку, Сабирли все більше почувався самотнім. Довго блукав із кімнати в кімнату, принюхувався до знайомих запахів і важко, по-людськи, зітхав. Виснажений, ліг біля дверей і заснув важким тривожним сном.

Йому приснилося, ніби на дворі весна, тепло гріє весняне сонце; поруч ходить донька Айдера, кривуляючи на товстеньких ніжках, присідає біля нього і шарпає за здорове вухо. Сабирли приємно, хоча й це не велика шана як на його поважний вік, він тихо і вдоволено бурчить, заплющує очі...

— Сабир! — коротко гукає його Айдер, як завжди вранці, і додає: — Ходімо. Пора.

Сабирли зривається на ноги — так ясно почув він голос господаря. У вітальні й справді лунали голоси. Пес пішов на них — він був упевнений, що все добре, все, як і колись: з кімнати в кімнату бігає на своїх товстих кривулястих ніжках донька господаря, а сам Айдер наказав іти на пасовисько...

Але йому дали носаком по голові. Сабирли отямився і кинувся напролом між наваксованими чоботами, що різко смерділи на всю хату. Навздогін щось бахнуло, гостро заболіло у задній правій лапі; пробігши, Сабирли відчув, що нога не слухається. З великим зусиллям він пошкутильгав на трьох лапах. Біль наростав.

Сабирли проліз через густий чагарник, залишивши на гострих шипах вирвану шерсть, облизав криваву рану.

Потім понуро опустив важку голову і, важко дихаючи, поплівся далі. Він не знав, куди йти, де приткнутись, але хотів піти якомога далі від села, де стало погано і де відбуваються страшні, незрозумілі речі...

Дикі яблука, фундук, хурма, груші, яких багато росло на чаїрі, не приваблювали Сабирли — із задоволенням він би обійшовся без них. Але у перші дні, коли нога опухла і він не міг рухатись, пересилюючи відразу, пес харчувався гнилими падалицями. А ще він вибирав обережно губами трави, які, ніби щось йому підказувало, зараз дуже потрібні.

На щастя, куля не зачепила кістки — через тиждень Сабирли пошкутильгав на полювання. Після довгого терплячого чекання біля нори він упіймав жирного щура — перебирати харчами не випадало. Зайці, борсуки, миші стали його їжею, а ліс — домівкою.

Тягнуло в село, до людей, він страждав не так від голоду, що став його постійним супутником, і не так від холоду, що не давав спати ночами і змушував бігати, загрузаючи в глибокому лісовому снігу, як від самотності. Щоночі йому снився Айдер, що коротко наказував:

— Сабир! Ходімо!

А доня Айдера тягала його за вухо, і в двері світило яскраве сонце. Навчений досвідом, пес зітхав і насторожено прислухався до нічних звуків і шарудінь лісу...

Взимку Сабирли не витримав, всю ніч блукав околицями села, а під ранок прокрався до своєї хати. Хлів згорів, двері й вікна були забиті. Він поблукав подвір'ям, сп'янілий від рідних, знайомих запахів, і, забувши про небезпеку, обійшов дім і городом зайшов на подвір'я Дагджи, що не зі своєї волі вже давно покинув любий його серцю чаїр.

Старий відразу впізнав пса, приніс йому залишки їжі, сухі шкоринки хліба і заготовки для чариків1 — два шматки майже свіжої бичачої шкури.

Сабирли жадібно все з'в, позираючи на старого, а Дагджи стояв, втупившись сльозливими очима у пса, і сердито бурчав:

— Ахир заман! Ахир заман!2

Заготовки на чарики Сабирли поніс із собою, не поспішаючи, з'їв їх уночі, коли над норою вила завірюха і непроглядна пітьма обіймала все навколо. Потім йому знову снилось яскраве сонце, що падало у прочинені двері, і знову доня Айдера на товстеньких кривулястих ніжках шарпала його за вухо, і йому було приємно...

Сабирли почав зрідка навідуватись до Дагджи і щоразу одержував якусь їжу. Навесні старого не стало, а заходити в інші будинки пес не наважувався, та й хто б його міг нагодувати, якщо люди самі пухли з голоду...

А незабаром трапилось ось що — знову підвела цікавість.

На галявині, з якої недавно зійшов сніг, у торішній сухій траві, крізь яку вже прокльовувались зелені паростки, він помітив круглу блискучу річ. Інший пес байдуже пробіг би повз цю залізяку. Сабирли підійшов, понюхав, обійшов її, постояв і легенько доторкнувся лапою. І тут трапилося щось жахливе — пролунав вибух, блиснуло полум'я, і Сабирли знепритомнів...

Дивно, як він залишився живим. І як він досі не напоровся на одну з тих численних мін, які наставляли для партизанів, що спускались із гір, німці по всьому чаїру...

Контужений Сабирли почав швидко здавати. Відтепер він все частіше хворів. Якби не голод і це нестерпне почуття самотності, він лежав би, не виходячи зі свого лігвища. Коли з'являвся в селі, то обов'язково йшов до Дагджи. Але той вже не виходив його годувати. Поблукавши, пес повертався до лісу...

Останній тиждень Сабирли нездужав. Усі ці дні він пролежав голодний, не розрізняв ні дня, ні ночі, ні реалій, ні сну. В його свідомості все змішалось: картини минулого і сьогочасного, уривки снів.

Він уже нічому не дивувався...

Сабирли насилу підвівся і підтюпцем побіг до села. Наближаючись до околиці, зачаївся: у кущах він помітив

людину в зеленому. У руках вона тримала коротку блискучу річ, яка гостро й неприємно пахла, нагадуючи про забиту руду сучку. Людина повільно походжала вперед і назад, сторожко позирала на село, огорнуте ранковим маревом.

Нечутною тінню Сабирли відбіг убік, збираючись обійти незнайомця, але там теж стояла людина в зеленому. Тільки вона не ходила, як перша, а притулилась до дерева і щось наспівувала. Коротка смертельна річ висіла в неї на грудях.

Сабирли обережно відійшов назад. Він зрозумів, що ці люди на когось чекають чи когось охороняють. Він прокрався до кизилового гаю, до відомої лише йому стежки, якою людина не пробереться. Тут йому вдалося без перешкод проскочити через кордон солдатів, що оточили село...

Сабирли помітив якесь незвичне пожвавлення в селі, перше за останні роки похмурої, мовчазної дійсності. Пса це не здивувало. Він знав, що будь-яка зміна в селі могла означати для нього лише нову небезпеку. Тому Сабирли з більшою насторогою прокрався до головної вулиці.

Довго стояв, спостерігав, як жінки, діти і старі потяглися з вузлами й лантухами до школи і там, на майдані, збились у жалюгідну купу Діти плакали, дорослі перемовлялися тихо й розгублено. Потім під'їхали машини кольору хакі, хвацько розвернулись. Із них повискакували люди кольору хакі. Сабирли приліг і заховався. Люди на майдані мовчки, наче уві сні, почали вантажитися в машини, лише якась стара заголосила, заплакала дитина тонким і немічним голосом. І все стихло. Вантажівки, підскакуючи на вибоїнах, поспішно поїхали. Тільки піднятий пил ними, осідав повільно й зачаровано...

Сабирли важко, по-людськи зітхнув, повільно встав і зупинився. Він ніби роздумував, куди йти: поблукати навколо порожніх будинків, хлівів і курників чи йти на чаїр, куди пробиратись небезпечніше, ніж швендяти селом.

Сабирли все ж пішов до свого лігвиська. Він погано себе почував, незрозумілі події в селі переповнювали його тривогою і страхом. Цього разу околицю пересік на диво легко — там уже нікого не було. Через якийсь час Сабирли знову спустився в село: голод так зводив шлунка, що пес іноді втрачав свідомість.

На майдані нікого не було. Стояла дзвінка тиша. Сабирли обнюхав якісь клунки, вузли, речі, кинуті в канаву, але нічим їстівним вони не пахли.

Запущеними городами Сабирли поплентався в другий кінець села. І тут йому всміхнулося щастя — впіймав необережну курку. Забіг із нею в кизилові хащі і, наступивши лапами на тремтячі крила, швидко порвав і з'їв — тільки пух кружляв. А коли повернувся, облизуючись, у рів, куди висипали сміття і де упіймав курку, вулицею прогуркотіла підвода.

Високий бородатий чоловік стояв на передку і поганяв батогом худу конячину. Із воза стирчали ніжки столів, стільців, зверху на пожитках лежав дитячий триколісний велосипед, його колеса сиротливо крутились. У двох пузатих мішках жалібно квоктали і тріпотіли кури.

Віз проїхав, Сабирли обережно виліз, подивився вслід і злякано закляк: несподівано у великому незграбному і високому ящику, що стояв на підводі, він побачив себе, вулицю, тополі, що похитувалися вздовж вулиці, залитого сонцем платана біля криниці. Вражений тим, що можна,

виявляється, бачити себе збоку, Сабирли заворожено біг за возом. Йому було цікаво ось так бігти і самому дивитися, як він біжить за підводою. Уперше за останні кілька років він розвеселився.

Раптом вулиця, він сам, тополя і платан зникли, а на тому місці, де недавно Сабирли бачив свій безвухий писок, з'явилась вівця. Це було ягня, пухнасте таке. Воно крутило головою і кумедно кліпало, намагаючись скинути з себе довгу білу сукню, що висіла в шафі на плічках.

Ягня замекало, шарпнулося, дзеркальні дверцяти шафи зачинилися, і Сабирли знову побачив себе.

Віз рипів, перехнябившись набік. Село закінчилось, праворуч з'явилася колгоспна конюшня.

Із наближенням лінії фронту до Криму коней і всю колгоспну худобу забрали, лишився тільки кульгавий Рябий і Чатир, на одному оці якого перед війною з'явилось більмо. Рябого віддали мірошнику, а Чатира —самотній старій, у якої було семеро дітей-сиріт, зібраних із навколишніх сіл. Але коня використовувало все село — привезти дров, сіна, поїхати на базар. Рябого забрали і з'їли румуни, коли відступали з села. А Чатира, коли прийшли свої, відвели знову в колгоспну конюшню і зорали ним кілька гектарів землі — так хотілося вірити, що нарешті відновиться зламане війною життя.

Сабирли почув голосну лайку, цвьохання батога... Підвода стояла.

Безпечніше було б відійти убік, поцікавився — і досить.

Собака непомітно відбіг, проліз через дірку в плоті.

Шкапина, запряжена у віз, стояла на колінах, дрібно тремтіла й мотала головою. Бородань зіскочив із воза, з розмаху вперіщив її батогом по голові, животі, по крупу. На змиленому боку конячини залишились глибокі темні басамани. Із ока текла кривава сльоза. Коняка хрипко дихала і мотала головою, наче хотіла сказати: "Не бий мене, я не можу... Хоч убий — а далі не піду..."

Одна нога у коня, зігнута в коліні, була викручена вбік — зламана. Бородань із свистом батюжив коня. Сабирли стало страшно від його скаженої люті...

Відкинувши батога, бородань підбіг до тину, витягнув кілка. Його вигляд був страшний, і Сабирли міг би похвалити себе за обережність — він стояв по той бік тину, і доля коня йому не загрожувала...

Бороданю недовго довелося лупити конячину. Бо вже від перших лунких ударів по спині вона востаннє спробувала звестись на ноги, жалібно заіржала і знову впала на зігнуті ноги.

Удари один за одним — гех! — гех! — падали на голову коня. Шумно захрипівши, кінь захитався, повільно повалився і затріщав посторонками. Ярмо залізло йому на вуха і затулило витікаюче око...

Бородань раптом відкинув кілка і завмер, до чогось прислухаючись, навіть руку приклав до вуха. Та Сабирли раніше за нього почув гулке іржання, що долетіло з конюшні. І впізнав голос Чатира...

Бородань побіг, гупаючи чобітьми.

Сабирли осмілів і підійшов до хвіртки. Ледь помітно ворушилися мішки з курми, а високий ящик погойдувався. То зачинене ягня намагалося вибратись на волю.

У коня судомно шарпалася шкіра на шиї. Гостро пахло свіжою кров'ю.

Сабирли почув цокання кінських копит і сховався за тином. Щось тримало його тут, можливо, його цікавість, а, може, йому набридло тікати від людей, лякатися найменшого шурхоту...

Під бороданем був Чатир, той самий Чатир, на якому колись їздив Айдер, господар собаки.

Бородань грубо вхопив шкапу за ногу і відтягнув убік. Чатир із більмом на оці понуро стояв, чекаючи, що з ним будуть робити далі...

Скалічений кінь ледь дриґав ногою, намагаючись підняти голову, але вона знову падала.

Бородань повернувся до Чатира. Підвів його на місце шкапи. Чатир підкорився.

Бородань нагнувся до ярма. І лише тоді Сабирли відчув, що на його очах чиниться ще одна несправедливість. Його терпець увірвався.

Він почав повільно задкувати, не зводячи очей із бороданя. Той надів на Чатира ярмо, поліз по упряж. Сабирли встиг взяти відстань для розбігу. Він забув про свою старість, всі страхи, пережиті за останні роки, знову відчув себе сталевою торпедою, зробив перші кроки, розбігаючись сильніше, ступаючи м'яко, пружно, по-вовчи. Стрибок!

Розрахунок був точним. Він повис на спині бороданя, як шуба, повалив його на землю, клацнув іклами — з одягу полетіло шмаття. Чатир навіть форкнув від здивування. Бородань застогнав — це подвоїло сили пса, пробудило в ньому лють, біль за всі пережиті муки, наче у них був винуватий лише цей бородатий чоловік!

Та, певно, все ж підвів вік чи його поспішливість. Сабирли відчув — його натиск був невдалим. А бородань був сильний. Він упав, втиснув голову в плечі, вперто намагався вхопити міцними руками за горлянку пса. Сабирли притискував його до землі і намагався добратись до шиї, повискуючи від безсилля...

Боротьба йшла несамовита. З-під кігтів Сабирли летіли роздерті шматки одягу, він прокусив і відкинув від себе щось криваве. Та бородань зумів упасти на спину, впираючись ногами в живіт свого ворога.

Сабирли задихався, обчас боляче душив у живіт, але з'явився шанс перемогти — в такій позиції зручніше брати ворога за горло.

Сабирли зібрав сили для останнього кидка. Тугі шийні м'язи перекочувалися, наче залізні хвилі, руки бороданя, слизькі від поту, повільно розтискались... Ще трохи...

Зненацька щось торкнулося до спини Сабирли —можливо, Чатир упізнав його і вирішив пересвідчитись, чи не помилився, а, можливо, просто захотів побачити, що ж тут взагалі відбувається, — тицьнув холодним носом у спину пса.

Сабирли різко повернувся, готовий відбити напад нового ворога. Та побачив пришелепкувату білу голову Чатира і

розгубився. У цю мить у нього ослабли м'язи, він майже випустив ворога — і кінець бою став очевидним.

Залізні пальці тугим кільцем стисли горлянку Сабирли. Він шалено вперся задніми лапами в землю, шарпнувся... Вони покотилися до тину. І тут Сабирли побачив пітьму, яка повільно затуляла йому очі...

Це тривало коротку мить. Сабирли набрав у пом'яте горло повітря і розплющив очі. Бородань, похитуючись, нагнувся до кілка, яким ще недавно бив шкапу, взяв його, та, знесилений, притулився плечем до підводи. Вільною рукою він притискував до прокушеної шиї онучу. Чатир стояв із опущеною головою, він давно втратив інтерес і до смертельного поєдинку, і до пса, якого колись знав, і до всього світу з його турботами і проблемами, він переймався лише невеселими думками про свою старість...

Сабирли непомітно дихав, збираючи останні сили, — здаватися він не хотів і крізь приплющені повіки спостерігав за ворогом. Той сплюнув криваву слину, міцніше стиснув кілка, повільно повернувся і пішов до пса. Бородань не поспішав, був упевнений, що зараз поквитається з цим облізлим, старим татарським собацюрою...

Несподівано Сабирли перевернувся і невпевнено кинувся до хвіртки. Лайка, удар кілком об тин, але пес вислизнув...

Він довго відлежувавсь у густому бур'яні. У страшному сні його наздоганяв бородань з кілком...

Сабирли був страшенно розбитий, боліла горлянка. Тіло — наче покусала тічка скажених собак...

Після похмурого сну ще сильніше захотілося їсти. Ніби й не було вранці курочки... Та хочеш жити — вставай, перемагай біль, іди в село. Інакше пропадеш...

Сабирли вибрався із бур'янів і обережно, наче тінь, прослизнув до найближчого будинку. Він довго ходив, принюхувавсь. Ні запаху чогось їстівного — нічого. І нікого.

Він підповз до конюшні. Тиша. Ковтаючи слину, зазирнув до курника. Нічого.

Зайти в дім Сабирли не наважився — а, може, там чигає якась небезпека? Він уже битий пес.

Голодний Сабирли пішов городами, не знаючи, куди податись. Темні будівлі лякали своєю пусткою — на село наповзла темрява. Все навколо наче вимерло. Зрештою, так воно і було, якщо не брати до уваги голодну худобу та всяку іншу живність, з учорашнього дня зачинену у хлівах, до якої ще не дійшли руки різних бороданів.

Пес ніколи не розумів до кінця людей. А тепер він їх узагалі не міг зрозуміти...

Як це можна — знятись усім селом, сісти в машини кольору хакі й поїхати? Невже вони збожеволіли? Правда, любили кагалом ходити один до одного в гості, на весілля, але щоб так поїхати, залишити все село порожнім, такого ще не було...

В останні роки люди мало тішили пса, але зараз, коли їх зовсім не стало, самотність переросла у нестерпну муку...

Пес, звісно, скучав і не міг знати, що люди зібрались і покинули свої хати, худобу, могили предків не з доброї волі і

що це не тільки село, яке Сабирли знав з цуценячих літ, порожнє, а спорожніло й сусіднє село і третє, п'яте, десяте, і соте, і так аж до самого моря, яке хлюпоче з усіх боків півострова.

Лишилися тільки бородані, що виповзають на світло в такі смутні часи, і ще жменя людей, яким ні чуже добро, ні хула, ні честь не потрібні, саме їх злі сили, схожі на ураган, якось випадково не зачепили, обійшли стороною. І зараз вони, напевно, теж прислухаються до страшної тиші, яка роззявила рота в німому крикові: "Що ж це таке? Чому всіх підняли й забрали? Хіба ж так можна?"

Цього не знали й ті, кого посадили в машини кольору хакі і повезли невідомо куди, і ті, хто саджав їх у ті самі машини і стояв в оточенні навколо їхніх сіл... Ніхто не знав. Просто їх, Сабирли...

Сабирли зупинив запах, лоскітливий, дратівливий запах. Він принюхався, озирнувся. Упізнав місце, де недавно зарвав курку...

Швидко проковтнув залишені в поспіху курячі лапки, перебрав пір'я, таке апетитне й пахуче. Від пережовування пір'я його знудило, і Сабирли закашлявся, відганяючи нудоту. Почуваючи в тілі велику втому і тугу самотності в грудях, побрів до того місця, де його іноді підгодовували, —до дому Дагджи. Походив порожнім подвір'ям і відчув раптом запах присмаленого хліба. Смертельна туга погнала його в дім старої Аніфе...

Сабирли відчував — хліб згорає, і цей гіркавий чад вабив його більше, ніж сам хліб. Двері в хаті були відчинені навстіж. Переборовши страх, Сабирли ступив за поріг. Шерсть на

загривку піднялася дибом, і він про всяк випадок ошкірився — це завжди допомагало відбити перший натиск або хоча б відлякати ворога...

Жадібно вдихаючи запах догораючого хліба, Сабирли робив повільні, затяжні кроки. Він чув легке загрозливе потріскування, і, якби не цей запах горілого хліба, він би повернув назад, хай воно все горить...

Зупинився біля великої печі, від якої йшов густий нестерпний запах і такий же їдкий дим.

Сабирли тихо заскімлив і зрозумів, що печі йому не дістати і хліба теж. Відступив назад, притулився до половинки дверей і дивився — із челюстей печі вилітали яскраві жарини і зникали в купі хмизу, яка загрозливо потріскувала. Дим крутився коло зачиненого вікна і виповзав за двері...

Сабирли повільно повернувся і підтюпцем побіг на вулицю — тут з'явилася якась неусвідомлена небезпека. І не помилився. Бо коли вийшов на вулицю, побачив, як із щілин вікон і прочинених дверей клубочився густий дим з дрібними іскрами, що танули в сутінках.

Над селом густішала темрява.

Пес сів на задні лапи, сперся на передні і почав терпляче чекати. Згодом він затужив — підняв писок до холодних байдужих зірок, від блимання яких поглиблювалась самотність, і завив тонким скорботним голосом. Він був хриплим і слабким, і Сабирли незабаром втомився вити...

У домі старої Аніфе відбулися зміни — замість іскор тепер із димом вискакували язики полум'я, наче оскаженілий на вітрі

шматок червоного прапора. Він злодійкувато облизував карниза і загасав. Запах горілого хліба зник.

Сабирли стояв похитуючись. Від нього відбігала довга тінь, Сабирли якось підібрався — скільки ж він був у забутті, за цей час його могли оглушити, проткнути вилами, пристрелити!..

Довгі язики полум'я вибігали з дверей, тягнулися вгору, на дах, до них приєднувались інші, такі ж рвучкі, язики, що вилітали з вікон, і палали єдиним могутнім гарячим смолоскипом...

Пес підійшов до палаючого будинку. Він зроду не бачив такого великого вогнища. Давно його старі кості так не зігрівалися.

Зачаровано дивився на цей первісний вогонь, і навіть голод перестав судомити шлунок. І самотність кудись відійшла. Бо якщо поруч із живою істотою вогонь, то це вже не самотність...

Сабирли підійшов до вогнища ближче, ним заволоділо якесь дивне почуття. У ньому з'явилась бадьорість і сила, навіть жвавість. Було таке відчуття, як і вранці, коли побачив себе у дзеркалі високої скрині, вкраденої бороданем в одному з обезлюділих будинків. Коли провалився дах і його вдарив гарячий порив повітря, Сабирли зовсім не злякався. До нього долетіли іскри. Просто для безпеки пес відійшов убік: бо ж старість —мудрість...

Сабирли збуджено озирнувся, як це роблять вуличні гави: а чи всі бачили, що мені довелось, та й враженням поділитися хочеться!

Погляд собаки зупинився на якомусь нерухомому предметі, перескочив далі, як повз давно знайому і непотрібну річ. Та за мить повернувся назад. Метрів за двадцять від нього стояла непорушна людина!

Людина — значить, подалі від неї.

Сабирли зачаївся під тином, у затінку платана, і з цього сховку дивися на свого можливого суперника: він не збирався просто так іти від тепла, що йшло від палаючого будинку.

Зовні людина була начебто нормальна: у чоботях, шинелі, з милицею, на яку ледь опиралась. Тільки людина ця стояла наче кам'яна, чим і викликала недовіру собаки. Червоні відблиски заграви витанцьовували на обличчі кам'яної людини і робило її схожою на живу. А з кам'яними людьми пес був знайомий...

Та кам'яна людина, що стояла біля школи, була у такій же шинелі, але без милиці і руку тримала за пазухою шинелі. її привезли в село частинами — спочатку голову на возі, потім на машині ноги, і нарешті — тулуба. Доки все це лежало у дворі школи, Сабирли підійшов обнюхати ці штуки, і, звісна річ, де собака нюхне, там і ...

За цим заняттям Сабирли застав його господар Айдер. І як навіжений жбурнув у нього камінцем. Довелось поспішно опустити ногу і втікати, остерігаючись гіршого: господар не бив його ніколи ні за які вчинки, тож, виходить, тоді він зробив щось дуже погане, за що не вибачають...

З того часу, відколи кам'яна людина виросла вище школи — найвищого будинку в селі — і стала пильно дивитися на

людей, зайнятих своїми справами, Сабирли насторожено обходив її.

Не завадить, звісно, і зараз поберегтися.

На обличчі незнайомця так само витанцьовували відблиски пожежі, він не ворушився і, здається, не дихав. Наче й справді скам'янів...

Але Сабирли помилявся. Просто в темряві не побачив, що по щоках людини котяться сльози, як у того коня, якому бородань вибив око. Людина ця була не кам'яною. Кам'яні люди не вміють плакати.

Старим став пес, якщо не побачив, як людина плаче. І нічого дивного в цьому немає...

Голод знову озвався в ньому. Пес відчув і холод. Та підходити до догораючого вогню, він знав, було ризиковано.

Сабирли стояв і дивився то на людину, то на згасаючий вогонь...

Людина за цей час навіть не ворухнулась.

Собаці все набридло. Він голосно зітхнув. І тут людина хитнулась, взяла свого мішка, у якому щось металево дзенькнуло, сперлась на милицю і, потягнувши єдину ногу, пішла до найближчого будинку. Звідти долітало голодне мукання. Сабирли пішов слідом.

Людина вже не цікавила пса. Але він чутливим своїм нюхом відчув, що з худого мішка просочується запах хліба, і цей запах судомно озивавсь у шлунку...

Людина зайшла у хлів. Сабирли зупинився, не доходячи до дверей, притиснувся до стіни. Людина вийшла, поклала коло порога мішка і зашкутильгала до копиці сіна в шопі...

Сабирли підійшов, обнюхав мішка, обережно потягнув матерію зубами — міцна ! Почув кроки — відбіг.

Людина зашкутильгала в хлів, притискуючи вільною рукою оберемок сіна.

Сабирли підповз до мішка, та, ледве дістався його, відскочив назад. Людина поверталась. Це ж треба!

Пес відбіг на вулицю, але встиг побачити, що людина нагнулася не по камінь!

Людина пішла на Сабирли і потягнула за собою мішка. На вигляд вона начебто не замислювала нічого поганого, певно, собаку навіть не помітила.

Сабирли пішов за нею, за цією дивною людиною, що тягає у мішку хліб і не їсть його.

Людина зайшла ще до одного хліва, потім ще до одного. Туди вона сіна не понесла. Просто зайшла — і вийшла.

А коли вийшла з четвертого, то обійшла подвір'я, зазирнула в дім. І, невдоволено бурмочучи, зашкутильгала до першого будинку. Мішка свого з собою не взяла. Сабирли не помітив, де подівся мішок. Заходити в хату чи хлів собака боявся — а раптом це пастка?

Муки стали нестерпними. Пес заскімлив. Йому хотілось завити так страшно, як ніколи, дивлячись на холодне небо, темну безлюдну вулицю, порожні будинки...

Побачивши людину, яка з'явилась на вулиці з оберемком сіна, голосно постукуючи милицею, Сабирли втік.

Але перед тим, як зайти у двір, людина постояла, вслухаючись і пильно вдивляючись у темряву, де стояв, згорбившись, Сабирли. Людина заохочувально покликала:

— Кель! Кель!1

Сабирли не ворухнувся. Людина пішла. В очікуванні пес присів. Незабаром заскрипіли кроки. І, перш ніж побачити людину, Сабирли відчув гострий запах хліба.

— На, не бійся! — покликала людина.

Сабирли тихо вискнув. Навіть не вискнув, а застогнав, коли почув ці добрі, такі знайомі, рідні слова...

Щось полетіло в нього. Сабирли за звичкою відхилився і, коли предмет упав, кинувся до нього, вже впевнений, що це не камінь, а хліб.

Хліб був м'який, від нього пахло махоркою, і шкуринка так смачно хрускотіла на зубах. Сабирли за три рази, не випускаючи з рота, проковтнув шматок. У нього паморочилося в голові.

— Ну йди сюди, йди, кель, тувганим!2— тихо покликала людина.

1 Іди сюди (кримськотат.)

2 Тувганим — рідний.

І Сабирли, якому з того часу навіть хліб, кинутий йому, здавався каменем, пішов на голос.

— Іди, не бійся, — сказала людина і присіла. Забувши про всі нещастя, страхи, приваблений

тужливим голосом, що кликав його, не за подяку, не за шматок хліба, що йому кинули, а відчувши у цій людині, у її голосі те саме, що мучило і його, Сабирли пішов на поклик. І людина, можливо, хотіла позбавитися самотності, туги і гнітючої тиші цієї ночі під небом, яке відразу стало чужим...

Добра людська долоня змусила Сабирли опустити голову і заплющити очі. І з-під заплющених повік, як недавно в цієї ж людини, у собаки викочувались одна за одною сльози...

— Зголоднів, старий? Що ж ти так... — бубоніла людина.

Сабирли зітхав: якби він міг пояснити, що з ним, якби він міг заговорити...

Людина встала, тихо свиснула, позвавши пса за собою...

Вони зайшли на подвір'я. Дістави з мішка весь хліб-півбуханця, людина поклала перед ним, розділивши на кілька шматків. Пес неспішно з'їв увесь хліб. Він відчув себе ситим, зігрівся.

Ох, старість, старість... Шматок хліба, одне добре слово...

Потім вони довго тягали сіно, точніше, людина тягала, а Сабирли то йшов поруч, то, як цуценя, забігав наперед, зупинявся і, повернувшись, нетерпляче чекав свого супутника. Він знову став молодим і сильним, і якби знову довелося кинутись на бороданя, кинувся б без роздумів —і тепер би вже ікла його не підвели!

Вони обійшли всі двори, порозносили сіно всій худобі, що збереглася в селі у важкі воєнні роки. Людина, покректуючи, підняла важку річ із коліщатком, що валялася в канаві, біля якої вдосвіта штовхалося все село. Вони занесли річ у найближчий будинок. Потім занесли велику, але, певно, легку річ.

— Покидали все посеред вулиці... — бурчала людина. — Наче життя закінчилося... Тут тобі і машинка швейна, і корито, все — ось!.. Наче ні одягатись не будуть, ні народжувати дітей...

Сабирли легко біг поруч, наче погоджувався з цією людиною...

Чорне небо посвітлішало. Стали зникати зірки. Настав прохолодний німий ранок.

Переставляючи милицю і здорову ногу, людина йшла із села. Поранена нога тягнулась, залишаючи на дорозі помітний слід. Здавалося, що це не слід людини, а якісь загадкові письмена...

Сабирли зосереджено йшов поруч, низько опустивши до землі важку голову.

Вони вийшли на горб, і їхні силуети вирізьбились на тлі світанкового неба.

Людина постояла на горбі, подивилася довгим поглядом назад, поплескала пса по шиї, витрусила з мішка дві банки м'ясних консервів. Розкраяла ножем, достала носову хустину, виклала консерви і підсунула старому собаці. Той постояв, понюхав і відійшов.

— Їж, — сказала людина. — Чого ти...

Собака не рушив із місця. Людині було важко встати. Вона сперлася рукою об землю — її долоня вгрузла в пухкій землі, стисла кулака, — і, застогнавши, встала. Вона подивилася на жменю пороху, що опинився в долоні, поспішливо засунулаїїдо кишені... Потім, наче замисливши щось непристойне, людина озирнулась: собака на нього не дивився. Людина стала жадібно хватати, хватати і запаковувати кишеню сірим, м'яким пилом, що витікав між пальцями...

Потім людина опустила голову і пішла геть. Пес постояв, лизнув м'ясні консерви і... потрюхикав за людиною.

Людина налягала на милицю, увібгала плечі і не озиралась. Сабирли чомусь не наважувався догнати її, а йшов поруч. Так вони йшли довго, довго...

Відстань між ними збільшувалася, зростала...

Нарешті Сабирли зовсім відстав. Він подивися вслід людині, доки та не зникла за черговим горбом, звернув з дороги і, трохи пройшовши, заліг у межі, зарослій густою травою. Якийсь час незмигно дивився на посіріле небо, потім поклав

голову на лапи і витягнувся. На розплющене око Сабирли сіла муха, але він уже не міг її прогнати.

Закінчилась перша доба вигнання кримських татар зі своєї землі і почалася друга...

Переклад Володимира Даниленка